

WOJCIECH ORGANIŚCIAK

Geneza i znaczenie „Artykułów wojennych hetmańskich” z 1609 roku

Celem artykułu jest przedstawienie źródeł pochodzenia *Artykułów wojennych hetmańskich autoritate sejmu aprobowanych z 1609 r.* i ich miejsca w systemie źródeł prawa wojskowego Rzeczypospolitej szlacheckiej. W dotychczasowej literaturze przedmiotu można odnaleźć zaledwie kilka prac zajmujących się najważniejszą siedemnastowieczną kodyfikacją prawa wojskowego dawnej Rzeczypospolitej. Na czoło wybija się artykuł J. Muszyńskiego pt. *Zagadnienie służby wojskowej w „Artykułach wojennych hetmańskich” z 1609 roku*¹. Dla prowadzących badania interesujący okazał się też artykuł M. Kukiela o wzajemnych relacjach pomiędzy wojskowym prawem litewskim a koronnym². Omawiane zagadnienie było również tematem pobieżnych badań autorów syntez i prac monograficznych traktujących o dawnym wojskowym prawie karnym Rzeczypospolitej szlacheckiej, z których najważniejszych ustaleń dokonali S. Kutrzeba³

---

¹ J. Muszyński: *Zagadnienie służby wojskowej w Artykułach wojennych hetmańskich z 1609 roku*. „Wojskowy Przegląd Prawniczy” [dalej: WPP] 1961, nr 1.

² M. Kukiel: *Zagadka Artykułów wojennych z 1609 roku a wojskowe prawo karne Wielkiego Księstwa Litewskiego*. „Ateneum Wileńskie” 1934.

³ S. Kutrzeba: *Polskie ustawy i artykuły wojskowe od XV do XVIII wieku*. Kraków 1937; J. Kamiński: *Historia sądownictwa wojskowego w dawnej Polsce*. Warszawa 1928; M. Podbiera: *Wojskowy postęp sądowy Polski przedrozbiorowej. Przyczynek do historii prawa i wojskowości polskiej*. Poznań 1925; Z. Skoczek: *Polskie wojskowe prawo karne w końcu XVI wieku*. WPP 1935, s. 109–128; J. Rundstein: *Księga wojskowa Krzysztofa Radziwiłła hetmana polnego litewskiego 1618–1622*. W: *Pamiętnik historyczno-prawny*. Red. P. Dąbkowski. T. 7. Z. 4. Lwów 1929.

w fundamentalnym do dziś zbiorze ustaw i artykułów wojskowych oraz G. Błaszczyk⁴.

Dawne prawo wojskowe Rzeczypospolitej szlacheckiej to przede wszystkim zbiór przepisów, które zawierały normy prawa karnego i administracyjnego. Regulowały głównie życie wewnętrzne wojska, jego stosunek do ludności cywilnej oraz normy ustalające sposób prowadzenia działań wojennych. Przepisy prawa wojskowego obowiązywały w pierwszym rzędzie pozostających w aktualnej służbie żołnierzy i wolontariuszy, o ile ci ostatni wyrazili na to zgodę, oraz ludność cywilną, która poruszała się za wojskiem⁵.

Do najważniejszych źródeł wojskowego prawa karnego materialnego Rzeczypospolitej szlacheckiej, oprócz *Artykułów wojennych hetmańskich* z 1609 r., należy zaliczyć *Artykuły wojskowe* z 1775 r.⁶ Nie mniej ważnymi źródłami prawa karnego wojskowego są *Artykuły wojskowe* króla Augusta II Sasa z 1697 r. lub 1698 r. oraz *Artykuły wojenne* króla Augusta III Sasa, jak się zdaje z 1749 r.⁷ Bardzo cenne źródło zarówno rodzime, jak i obce stanowią wydawane w wiekach XVII i XVIII zbiory artykułów wojskowych⁸ oraz regulaminy wojskowe, szczególnie te pochodzące z drugiej połowy XVIII w.⁹

Z kolei proces wojskowy w autoramencie cudzoziemskim regulowały takie źródła, jak: *Constitutio criminalis Carolina* z 1532 r., *Ordynacja sądów wojsko-*

⁴ G. Błaszczyk: *Artykuły wojskowe i ich rola dla ustroju sił zbrojnych i prawa wojskowego*. „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1979, T. 31, z. 2.

⁵ *Encyklopedia wojskowa*. Red. O. Łaskowski. T. 1. Warszawa 1931, s. 133–134; G. Błaszczyk: *Artykuły wojskowe...*, s. 101–103.

⁶ *Volumina Legum* [dalej: VL]. T. 2. Wyd. J. Ohryzko. Petersburg 1859, s. 478–482; *Artykuły wojskowe z konstytucji wyjęte*. [b.m. i r.w.] – wydane przez konfederatów barskich po 5 sierpnia 1769 r.; *Artykuły wojskowe*. Warszawa 1775.

⁷ Archiwum Państwowe w Krakowie, Oddział na Wawelu, Archiwum Podhoreckie Rzewuskich [dalej: Podh.], dział II, sygn. 172, s. 234–252; Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie [dalej: AGAD], Archiwum Radziwiłłów [dalej: AR], dział VII, sygn. 5 [bez paginacji]; S. Kutrzeba: *Polskie ustawy i artykuły wojskowe...*, s. 292–297.

⁸ *Artykuły wojenne powagą Rzeczypospolitej, królów polskich i hetmanów Wielkiego Księstwa Litewskiego, różnemi czasy ustanowione, teraz zaś z rozkazu Jaśnie Oświeconego księcia jego mości Michała V Kazimierza Radziwiłła, wojewody wileńskiego, hetmana wielkiego, przedrukowane*. Nieśwież 1754; *Artykuły wojenne powagą Rzeczypospolitej, królów i hetmanów [...] po uczynionej ścisłej rewizji drukiem powtórzone*. Elbląg 1755 (wydawcą był S. Brodowski); *Artykuły wojskowe najjaśniejszych królów polskich i hetmanów litewskich ustanowione z rozkazu hetmana Michała Kazimierza Paca*. Wilno 1673; *Artykuły wojskowe z konstytucji wyjęte...*; J.Ch. Lünig: *Corpus iuris militaris des Heiligen Römischen Reichs*. Leipzig 1723; *Corpus iuris militaris novissimum*. Wyd. T. Fritsch. Leipzig 1724.

⁹ Do najważniejszych należałoby zaliczyć: *Regulamin służby obozowej i garnizonowej dla regimentów pieszych*. Warszawa 1775; *Regulamin służby obozowej i garnizonowej dla regimentów kawalerii*. Warszawa 1775; *Regulamin służby obozowej i garnizonowej dla całego wojska Obojga Narodów*. Warszawa 1790; *Regulamin egzeczerunku dla brygad kawalerii narodowej i pułków przedniej straży wojska Obojga Narodów*. Warszawa 1790.

wych z czasów Jana Kazimierza, *Porządek sądów wojskowych* Fryderyka króla pruskiego, jak się zdaje, z 1712 r. oraz *Proceder prawny wojskowy* z 1775 r.¹⁰ Postępowanie przed sądami wojskowymi autoramentu polskiego nie doczekało się szczegółowego uregulowania prawnego. Jedynie niektóre z konstytucji wojennych, głównie z lat 1590, 1591, 1593, 1601, 1609, 1764, oraz nieliczne przepisy artykułów wojskowych pozwalają na określenie jego najważniejszych cech, z których wiele nawiązywało do procesu ziemskiego¹¹. Warto pamiętać, że w oddziałach pospolitego ruszenia proces wojskowy opierał się przede wszystkim na zasadach zawartych w konstytucji wojennej z 1621 r. oraz na zwyczaju¹².

Punktem wyjścia omawianego zagadnienia winno być krótkie omówienie historii źródeł prawa wojskowego w Rzeczypospolitej szlacheckiej. Bez ukazania bowiem tych zagadnień nie wydaje się możliwe zrozumienie innych przedstawionych problemów¹³. Podejmując próbę ukazania źródeł pochodzenia *Artykułów wojennych hetmańskich* z 1609 r., nie sposób także pominąć kwestii obowiązywania prawa w Rzeczypospolitej szlacheckiej, w tym szczególnie norm dawnego prawa wojskowego, z uwzględnieniem jego specyfiki (różne formacje – rodzime, obce; różne rodzaje wojsk: artyleria, flota, piechota, jazda, kozacy rejestrowi czy oddziały konfederackie). Wspomniane partykularyzmy bardzo komplikują, a niejednokrotnie uniemożliwiają odpowiedź na wiele ważnych pytań dotyczących obowiązywania prawa wojskowego w armii Rzeczypospolitej w wiekach XVI–XVIII¹⁴.

¹⁰ *Proceder prawny wojskowy*. Warszawa 1775, Podh., dział II, sygn. 172, s. 453–526; J. Kamiński: *Historia sądownictwa...*, s. 74.

¹¹ J. Kamiński: *Historia sądownictwa...*, s. 76–80.

¹² VL, T. 3, s. 198–204.

¹³ Należy zastrzec, iż poniższe uwagi mają charakter ogólny, a niejednokrotnie tylko sygnalizują problem, a to z racji dużej liczby istniejących źródeł prawa zarówno koronnego, jak i litewskiego oraz jego specyfiki.

¹⁴ Wyczerpujące przykładowe: *Porządek i Artykuły do konfederacji należące* [Konfederacji Józefa Cieklińskiego z dnia 7 stycznia 1612 r.]. Biblioteka Czartoryskich w Krakowie [dalej: Czart.], sygn. 107, s. 29–36. Nieznane S. Kutrzebie *Artykuły wojskowe dla oddziałów pospolitego ruszenia ciągnącego w 1621 r. pod Chocim – Artykuły wojenne, które będą według praw od nas podane, otrąbione i do porządku wojennego sposobione; mają być od wszech stanów trzymane i zachowane. Toż się ma i w ciągnienu o artykulach i porządkach kastelańskich rozumieć*. Biblioteka Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie [dalej: PAU Kr.], sygn. 2251/3, s. 233v.–234; *Artykuły konfederatów chocimskich z 1622 r.* znane jako: *Artikuli postanowione do konfederatiej chocimskiej żołnierskiej, które to stróżem victiwego i dobrej sławy naszej*. Czart., sygn. 444, s. 228–230; *Artykuły wojskowe tzw. Związku Święconego z dnia 23 czerwca 1661 r.*, znane jako *Fundament do porządku dobrego w dochodzeniu krwawego żołdu zasłużonego*. Czart., sygn. 1957, s. 9–13; *Artykuły wojskowe wojska litewskiego z dnia 20 września 1661 r.*, znane jako *Artykuły z Koła rycerskiego zgodnie wszystkich braci namówione przy związku i przysiędze dnia 20 IX 1661 roku spisane*, w: S.F. Medeksa: *Księga pamiętnicza wydarzeń zaszłych na Litwie 1664–1668*. W: „Scriptores Rerum Polonicarum”. T. 3. Kraków 1875, s. 231–234; *Artykuły tzw. Związku Pobożnego z grudnia 1661 r.*, znane jako *Artykuły Związku Wojska Kwarcianego tak Konnego, jako i pieszego (albo) pobożnego*. Czart., sygn. 2015, s. 5–15; wreszcie *Artykuły wojskowe konfederacji Pio-*

Zbadania wymaga także zagadnienie pochodzenia ważniejszych aktów prawa wojskowego, głównie zaś tych, które powstały w wiekach XVI i XVII. Pozwoliłoby to bowiem na pełniejsze wykazanie wpływów wcześniejszych ustaw wojskowych na omawianą kodyfikację prawa wojskowego Rzeczypospolitej szlacheckiej, w tym także na rozpoznanie oryginalności bądź recepcji rodzimej i obcej myśli prawniczej. Należy jednak zastrzec, iż problem pochodzenia ważniejszych szesnastowiecznych kodyfikacji wojskowego prawa karnego Rzeczypospolitej szlacheckiej znacznie wykracza nie tylko poza ramy niniejszego opracowania, ale także wymaga gruntownych wieloletnich, bardzo czasochłonnych badań porównawczych różnych systemów praw wojskowych obowiązujących w nowożytnej Europie. W związku z tym przedstawiane w tym zakresie uwagi mają niejednokrotnie ograniczony, a miejscami wręcz hipotetyczny charakter.

Na system dawnego prawa wojskowego Rzeczypospolitej szlacheckiej składały się różne rodzajowo źródła. Początkowo były to edykty i statuty królewskie, które w zasadzie miały charakter wieczysty¹⁵. Od XVI w. ustawodawstwo wojskowe zaczęło stopniowo przechodzić w ręce sejmu i urzędu hetmańskiego. Uchwały sejmowe dotyczące obowiązku wojskowego wydawał sejm, zazwyczaj z mocą obowiązującą na okres danej wyprawy wojennej lub do następnego sejm. Wydaje się, że ówczasie nie stosowano się jeszcze w pełni do zasady *lex posterior derogat priori*. Faktem jest jednak szerokie używanie w dawnym prawie wojskowym zasady subsydiarności. Dawała ona, choć w praktyce nie zawsze konsekwentnie, pierwszeństwo ustawie najnowszej, nie wykluczając jednak stosowania norm wcześniejszych¹⁶.

Już w XVI w. pojawiły się, wzorem prawa polskiego, zbiory zawierające przepisy prawa wojskowego pochodzące od różnych ustawodawców. Należy rozumieć

---

tra Baranowskiego z 1696 r. Czart., sygn. 186, s. 217–219, 249–252; J. Wimmer: *Błażeja Lipowskiego pierwszy polski regulamin piechoty*. „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” [dalej: SMHW] 1976, T. 20, s. 335–357; *Artykuły wojskowe konfederatów barskich z 7 marca 1771 roku*. Wyd. W. Konopczyński. W: *Konfederacja barska. Wybór tekstów*. Kraków 1928, s. 109–111; *Artykuły kaperskie*, s. 93 i nast., w: S. Bodniak: *Polska a Bałtyk za ostatniego Jagiellona*. Kórnik 1946.

¹⁵ S. Kutrzeba: *Polskie ustawy i artykuły wojskowe...*, s. VII.

¹⁶ J. Bardach: *Historia państwa i prawa Polski*. T. 2. Red. J. Bardach. Warszawa 1966, s. 377–379, 433–434; J. Kamiński: *Historia sądownictwa...*, s. 15. Dla pełniejszego obrazu obowiązywania źródeł dawnego prawa wojskowego należy zaznaczyć, że ważniejsze konstytucje wojenne były często reasumowane przez kolejne uchwały sejmowe. W wyniku tego zwyczajnie przepisy prawa wojskowego stanowione w XVII w. obowiązywały nawet do upadku Rzeczypospolitej szlacheckiej. Trzeba także pamiętać, że w XVIII w. powstawały nawet specjalne wyciągi z *Volumina Legum* na potrzeby dowódców i sądów wojskowych. Hetmani odwoływali się w czasach stanisławowskich nawet do konstytucji szesnastowiecznych, czego klasycznym przykładem jest okres walki o zakres uprawnień urzędu hetmańskiego z lat 1775–1776. Por. np. Podh., dział I, sygn. 172; VL, T. 3, s. 198–204; H. Grajewski: *Granice czasowe mocy obowiązującej norm dawnego prawa polskiego*. Łódź 1970, s. 77, 85, 120–121; A. Lityński: *Przestępstwa polityczne w polskim prawie karnym XVI–XVIII wieku*. Katowice 1976, s. 148.

tym samym, że ich moc obowiązywania była w ten sposób rozszerzana nawet po śmierci hetmana (ustawodawcy) czy zakończeniu danej kampanii wojennej¹⁷.

Niejako wieczyste obowiązywanie pewnych ustaw dawnego prawa wojskowego potwierdzone było przez umieszczenie ich w niektórych zbiorach polskich ustaw – od Łaskiego począwszy, przez Przyłuskiego czy Herburta. Jak się zdaje, wszystko to wpływało na przedłużenie ich mocy obowiązującej¹⁸.

Dotychczasowe ustalenia wskazują na to, iż jedne z pierwszych wojskowych aktów prawnych wydał Kazimierz Wielki w postaci edyktów wojskowych, które jednak nie przetrwały do naszych czasów. Najstarszym spośród znanych aktów prawa wojskowego jest edykt Władysława Jagiełły z 1432 r. o przechodzie wojsk¹⁹. Podobne akty wydawał jego młodszy syn Kazimierz Jagiellończyk w latach 1457, 1474. Wojskowa władza królewska za rządów Jagiellonów – w zasadzie niekwestionowana – doprowadziła do wydania kilkunastu ważnych ordynacji i edyktów wojskowych z lat 1509, 1512, 1534, 1537, 1557 i 1567. Traktowały one głównie o porządku w ciągnięciu pospolitego ruszenia i porządku wojskowym w obozie²⁰.

Ważnym elementem w procesie kształtowania się ustawodawstwa wojskowego Rzeczypospolitej szlacheckiej był wzrost – szczególnie po 1527 r. – aktywności sejmu w stanowieniu prawa wojskowego. Było to wynikiem zaktywizowania się politycznego szlachty, unormowania kwestii obrony Rusi – konstytucja o obronie potocznej, oraz nominacji Jana Tarnowskiego na urząd hetmana²¹. To właśnie za hetmaństwa Tarnowskiego doszło do wykształcenia się władzy prawodawczej włącznie z prawem wydawania przepisów karnych, z których najważniejsze są artykuły wojskowe znane jako *Porządek praw rycerskich* z 1557 r., a także uwagi i zalecenia w *Consilium rationis bellice* oraz *Artykuły rotmistrzom opowiadane*²².

Warto zaznaczyć, że oprócz wymienionych duży wpływ na siedemnastowieczne ustawodawstwo wojskowe miały artykuły hetmańskie Floriana Zebrzydowskiego z 1561 r., które wyróżniają się między innymi bardzo syntetycznym, a jednocześnie niemal pełnym uregulowaniem większości zagadnień odnoszących się do służby wojskowej, w tym głównie wymiaru sprawiedliwości²³.

Do ważniejszych zmian w szesnastowiecznym prawie wojskowym Rzeczypospolitej szlacheckiej doszło za panowania Stefana Batorego. W tym też okresie nastąpiły ważne zmiany w zakresie funkcjonowania urzędu hetmańskiego. Z naj-

¹⁷ Podh., dział I, sygn. 131; PAU Kr., sygn. 154; Biblioteka Raczyńskich [dalej: B.Racz.], sygn. 3221 II.

¹⁸ S. K u t r z e b a: *Polskie ustawy i artykuły wojskowe...*, s. XXII–XXIII.

¹⁹ Ibidem, s. 1–6.

²⁰ Ibidem, s. VIII i nast.; G. B ł a s z c z y k: *Artykuły wojskowe...*, s. 85 i nast.

²¹ Z. S p i e r a l s k i: *Jan Tarnowski 1488–1561*. Warszawa 1977, s. 110–122, 390–396.

²² Więcej na ten temat: ibidem, s. 122 i nast.; G. B ł a s z c z y k: *Artykuły wojskowe...*, s. 87 i nast.

²³ S. K u t r z e b a: *Polskie ustawy i artykuły wojskowe...*, s. XI i nast., s. 92–114.

bardziej nas interesującej dziedziny ważne jest to, iż z doby batoriańskiej pochodzi blisko 10 artykułów wojskowych, z których większość powstała za sprawą kancelarza, a potem hetmana wielkiego koronnego Jana Zamoyskiego, z tym, że niektóre spośród znanych, a drukowanych w zbiorze S. Kutrzeby artykułów wojskowych uznawane są jedynie za projekty²⁴. Należy podkreślić, iż ustawodawstwo wojskowe Jana Zamoyskiego lub przypisywane jego osobie – należy bowiem pamiętać, iż Jan Zamoyski był hetmanem dopiero od 1581 r. – nie było w swej randze jednako-
we. Wiodące i zasadnicze znaczenie miały artykuły ogłaszane przed kolejnymi wyprawami, tj. w Świrze z 16 lipca 1579 r., w Studzianach z 3 sierpnia 1580 r. oraz w Woroncu z 10 sierpnia 1581 r. Analizy porównawcze wskazują, iż artykuły wojskowe przypisywane Janowi Zamoyskiemu z okresu wojen z Moskwą były po części rozwinięciem *Porządku praw rycerskich* Jana Tarnowskiego²⁵.

Za hetmaństwa Jana Zamoyskiego spotykamy się także z publikacją przepisów uzupełniających obowiązujące kodyfikacje wojskowe, które ujmowane były w formie artykułów. Regulowały one na ogół różne zagadnienia czy aspekty związane ze służbą wojskową, np. przemarsz wojska, czego klasycznym przykładem jest wydany przez Jana Zamoyskiego *Porządek w ciągnienu z leż*²⁶.

Z osobą Jana Zamoyskiego wiążą się nieznane S. Kutrzebie artykuły wojskowe, a w zasadzie ich projekt, przeznaczone dla piechoty szlacheckiej, której ostatecznie nie udało się stworzyć, a znane jako *Artykuły Panom Żołnierzom pieszym z Stanu Szlacheckiego podane, które im każdą Niedzielę czytane być mają*²⁷.

Należy podkreślić, iż jeszcze u schyłku XVI w., pomimo istniejącej już tradycji ogłaszania przez hetmanów artykułów wojskowych, pozycja urzędu znacząco wzmocniona za hetmaństwa Jana Zamoyskiego nie była jeszcze ostatecznie ukształtowana w zakresie prawodawstwa i sądownictwa wojskowego. Pod koniec XVI w. obserwujemy znaczący wzrost aktywności sejmu w zakresie stanowienia polskiego prawa wojskowego. Zjawisko to było nie tylko wynikiem wzrostu znaczenia wojsk zaciężnych, ale także wypadkową sporów politycznych, jakie rozgrywały się pomiędzy hetmanem Janem Zamoyskim a jego przeciwnikami politycznymi, w tym także samym królem Zygmuntem III. Niemalże znaczenie miał w tych przeobrażeniach również wzrost aktywności w służbie państwowej średniej szlachty²⁸.

²⁴ Ibidem, s. XIV i nast.; G. Błażczyk: *Artykuły wojskowe...*, s. 89 i nast.

²⁵ S. Kutrzeba: *Polskie ustawy i artykuły wojskowe...*, s. XIV i nast.; G. Błażczyk: *Artykuły wojskowe...*, s. 87–90. Zaznaczyć też należy, iż władza sądownicza hetmana nad obcymi zaciągami Niemców czy Węgrów była ograniczona przez sędziów i prawo wojskowe poszczególnych nacji. Jednak sprawy związane z naruszeniem dyscypliny wojskowej podlegały orzecznictwu hetmana, który rozpatrywał apelacje od wyroków sędziów poszczególnych narodowości. H. Koterski: *Wojsko polsko-litewskie podczas wojny inflanckiej (1576–1582)*. SMHW 1970, R. 16, nr 2, s. 121 i nast.

²⁶ S. Kutrzeba: *Polskie ustawy i artykuły wojskowe...*, s. 160–162.

²⁷ B. Raczyński, rkps 12, k. 215v.–217.

²⁸ G. Błażczyk: *Artykuły wojskowe...*, s. 90–91.

Wyjątkową rolę odegrały konstytucje wojenne sejmu z 1590 r., które wydane za sprawą Jana Zamoyskiego i jego zwolenników politycznych doprowadziły do nadania hetmanowi pełnej i niemal niczym nieograniczonej władzy nad wojskiem, w tym także w zakresie prawodawstwa i jurysdykcji sądowej. Hetmańskie prawo wydawania artykułów wojennych zostało formalnie uznane, a przepisom tym nadano moc uchwał sejmowych. Pomimo uchylenia tych konstytucji w następnym roku, te wyjątkowe uprawnienia urzędu hetmańskiego, będące przecież w dużej mierze efektem starań i prac Jana Zamoyskiego, stały się w przyszłości fundamentem wzrostu władzy i znaczenia hetmanów w Rzeczypospolitej szlacheckiej oraz ich nadzwyczaj szerokiej prerogatyw²⁹.

Warto też podkreślić, że w okresie politycznej działalności Jana Zamoyskiego sejm wydał kilkanaście ważnych konstytucji wojennych. Niektóre z nich, jak te z lat 1590, 1591, 1593, 1601, miały pierwszorzędne znaczenie dla kształtowania i rozwoju ustawodawstwa wojskowego, pozostałe zaś wiele kwestii uzupełniały³⁰.

Ostatnia dekada XVI w. przyniosła nieustanną walkę między samym Janem Zamoyskim i jego obozem politycznym a wrogim stronnictwem. Spór rozgrywał się częściowo wokół kształtu i miejsca urzędu hetmańskiego w systemie władzy politycznej państwa. Jednym z ważniejszych punktów spornych była moc prawna artykułów hetmańskich, co miało kolosalne znaczenie, ponieważ bardzo ostre sankcje pozwalały hetmanowi na niespotykaną w sądownictwie ziemskim swobodę i niezależność w sądeniu i mogły się stać środkiem walki politycznej, a nawet rozstrzygnięcia sporów prywatnych³¹.

Należy podkreślić, iż za życia Jana Zamoyskiego spór o moc prawną i ostateczny kształt prawodawstwa wojskowego nie został zakończony. Jednak rychło po śmierci hetmana prezentowane przez niego koncepcje zwyciężyły i to w formie, w jakiej wcześniej prezentował je wielki hetman i kanclerz. Otóż już w 1607 r. uchwała sejmowa stanowiła, że nie należy podawać w wątpliwość przepisów prawnych ogłoszonych przez hetmanów. Z kolei dwa lata później potwierdzono dawną normę stanowiącą o tym, iż artykuły hetmańskie mają moc uchwał sejmowych. Co ważniejsze, przypieczętowano to wydaniem w formie konstytucji sejmowej *Artykułów wojskowych hetmańskich auctoritate sejmu aprobowanych* z 1609 r., które – jak wykazały badania porównawcze – były niemal niezmienną wersją *Artykułów wojskowych* hetmana Jana Zamoyskiego z 1593 r. Tym samym zasadniczo zmienił się status prawny artykułów hetmańskich. Od tego momentu stały się one aktem o naczelnym znaczeniu w wojskowym systemie prawnym Rzeczypospolitej szlacheckiej i najwyższej mocy prawnej³².

²⁹ VL, T. 2, s. 308–309; G. Błaszczyk: *Artykuły wojskowe...*, s. 91.

³⁰ G. Błaszczyk: *Artykuły wojskowe...*, s. 91.

³¹ VL, T. 2, s. 330–331; G. Błaszczyk: *Artykuły wojskowe...*, s. 91.

³² VL, T. 2, s. 448; G. Błaszczyk: *Artykuły wojskowe...*, s. 91–92.

Genezę koronnej kodyfikacji wojskowego prawa karnego z 1609 r. można wyjaśnić na podstawie znajomości *Artykułów wojskowych* hetmana wielkiego koronnego Jana Zamoyskiego z 1593 r. – na rok wydania wskazuje tu przede wszystkim art. 2, mówiący o złożeniu przysięgi według konstytucji z 1593 r., i wzmianki o wyjeździe króla Zygmunta Wazy do Szwecji³³. *Artykuły wojskowe* Jana Zamoyskiego z 1593 r. po raz pierwszy opublikował w swym zbiorze S. Kutrzeba, wskazując przy tym, iż ów pomnik prawa wojskowego zachował się w dwóch wersjach³⁴. Pierwsza, będąca tekstem oryginalnym, bo noszącym podpis samego Jana Zamoyskiego, zachowała się jedynie w części, tj. od art. 57 do końca, tzn. do art. 73. Dzięki istniejącej współczesnej kopii udało się S. Kutrzebie odtworzyć pełny tekst kodyfikacji prawa wojskowego z 1593 r. Należy podkreślić, iż w archiwum Zamoyskich S. Kutrzeba zdołał odnaleźć także inne redakcje artykułów z 1593 r., niestety nie wszystkie z nich zachowały się w pełnym brzmieniu³⁵.

Na obecnym etapie badań można przypuszczać, iż *Artykuły wojskowe* z 1593 r. były podsumowaniem dotychczasowej prawodawczej działalności hetmana Jana Zamoyskiego. Trybun ludu szlacheckiego przy tworzeniu kodyfikacji z 1593 r. posłużył się wcześniejszymi artykułami wojskowymi, głównie z okresu wojen batorskich, na które miał niewątpliwy i przemożny wpływ. Warte podkreślenia jest miejscami niemal dosłowne podobieństwo *Artykułów wojskowych* pochodzących z sierpnia 1580 r. do kodyfikacji z 1593 r.³⁶

Należy przypuszczać, iż ustalenie ewentualnego pierwowzoru *Artykułów wojskowych* Jana Zamoyskiego z 1593 r. wydaje się mało prawdopodobne. Nie jest natomiast wykluczone, iż odnajdzie się jakieś pośrednie ogniwo pomiędzy artykułami z czasów wojen Stefana Batorego z Moskwą a przepisami z 1593 r. Jeżeli idzie

³³ S. Kutrzeba: *Polskie ustawy i artykuły wojskowe...*, s. 342.

³⁴ Ibidem, s. XV, 340–341.

³⁵ Ibidem, s. XV–XVI, 340–342.

³⁶ Ibidem, s. XV. Oto przykładowe porównanie: Artykuły przypisywane przez S. Kutrzebę Janowi Zamoyskiemu, tzw. *Artykuły wszemu rycerstwu opowiadane*, wydane w Studzianach dnia 3 sierpnia 1580 r. [dalej: *Artykuły z 1580 r.*], art. XXXVIII: „Sługę niczyjego, co z wojska uciekł, nie mają żadnego wywozić ani pomocy ku uciekaniu dawać, pod karaniem na gardle”. S. Kutrzeba: *Polskie ustawy i artykuły wojskowe...*, s. 153, a art. 47 *Artykułów* hetmana Jana Zamoyskiego z 1593 r. [dalej: *Artykuły z 1593 r.*]: „Sługę niczyjego, coby z wojska uciekł, nie mają wywozić ani pomocy ku uciekaniu dawać, pod karaniem na gardle”. S. Kutrzeba: *Polskie ustawy i artykuły wojskowe...*, s. 347; *Artykuły z 1580 r.*, art. XXXVI: „Po wytrąbieniu hasła szynkować nikomu nie mają, aby hałasow w karczmach nie było, i nikogo z obozu przenocować, aniej przyjmować, i ognie pogasić, zalać, pod srogim karaniem inak nie czynić; a ktoby gwałtem kazał sobie dawać pić albo jakie gwałty czynił między karczmarzami, także też będzie karan na gardle, jakoby też w obozie uczynił”. S. Kutrzeba: *Polskie ustawy i artykuły wojskowe...*, s. 153, a *Artykuły z 1593 r.*, art. 46: „Po wtrąbieniu hasła nikomu szynkować nie mają, aby hałasow w karczmach nie było, i nikogo z obozu przenocowywać nie mają, i ognie pogasić, zalać, pod srogim karaniem. A ktoby gwałtem kazał sobie dawać pić albo jakie gwałty czynił między karczmarzami, także na gardle będzie karan, jakoby to w obozie uczynił”. S. Kutrzeba: *Polskie ustawy i artykuły wojskowe...*, s. 347.

o wcześniejsze ustawodawstwo wojskowe, to nieco zapożyczeń dokonał hetman Jan Zamoyski, choć nie wiemy, czy działo się to wprost, czy jedynie pośrednio z *Porządku praw rycerskich* Jana Tarnowskiego z 1557 r.³⁷

Obecnie można stwierdzić, iż przeprowadzone badania porównawcze pozwalają na uznanie, iż *Artykuły wojskowe* hetmana Jana Zamoyskiego z 1593 r. stanowiły wyłączną podstawę *Artykułów wojennych hetmańskich* z 1609 r., a które to jako zatwierdzone i ogłoszone przez sejm uzyskały walor wieczyście obowiązującej kodyfikacji wojskowego prawa karnego Rzeczypospolitej szlacheckiej. Analiza porównawcza obu pomników prawa wojskowego wskazuje na to, iż podstawą przy tworzeniu artykułów hetmańskich na sejmie w 1609 r. była tzw. pierwsza redakcja artykułów Zamoyskiego z 1593 r. Nie ulega też wątpliwości, iż korzystano również z tzw. redakcji drugiej, z której recypowano kilka przepisów³⁸.

Ramy niniejszego artykułu nie pozwalają na szczegółową analizę porównawczą obu kodyfikacji, a zatem należy ograniczyć się do najważniejszych uwag w tym zakresie. W pierwszej kolejności należy podkreślić, iż nowych przepisów w artykułach z 1609 r. w porównaniu z artykułami Jana Zamoyskiego znajdziemy naprawdę niewiele. I tak we wstępie odnajdujemy częściowo inną – co zupełnie zrozumiałe – motywację *ratio legis* ustawodawcy. W zasadzie zupełnie nowe są przepisy o zakazie łowienia i zabierania ryb (art. 14 cz. I), obszerny artykuł o obieraniu przystawstwa (art. 16 cz. I) i artykuł o karaniu usilstwa (art. 26 cz. I) oraz art. 38 cz. II o prowadzeniu aprowizacji. Wśród ważniejszych modyfikacji przepisów Jana Zamoyskiego z 1593 r. w *Artykułach wojennych hetmańskich* z 1609 r. należy wskazać na przepisy: o wyjeżdżaniu z wojska, o sługach własnych i obcych, o przestępstwach obyczajowych, pojedynkach, formowaniu szyku, zataczaniu obozu, rzeczach zgubionych, stosunku do obcych i służb hetmańskich. Z tego względu można stwierdzić, iż przeprowadzona analiza porównawcza wykazała jednoznacznie, iż *Artykuły wojenne hetmańskie* z 1609 r. były tak naprawdę *Artykułami wojskowymi* hetmana Jana Zamoyskiego z 1593 r.³⁹ Bardzo nieliczne nowe zapisy oraz kilka zabiegów redakcyjnych, polegających na połączeniu lub podzie-

³⁷ Por. np. cytowany w przypisie poprzednim art. 46 *Artykułów* z 1593 r. z art. 45 *Porządku praw rycerskich*: „Po wytrąbieniu hasła nie mają nikomu nic szynkować, ani wołanie w karczmach aby nie było, i nikogo przez noc nocować z obozu ani przymować i ogień pogasić, pod srogim karaniem, i inak nie czynić; a ktoby gwałtem sobie kazał dać pić albo jakie gwałty czynił między karczmami, także będzie karan na gardle jako w obozie”. S. K u t r z e b a: *Polskie ustawy i artykuły wojskowe...*, s. 70–71; por. też cyt. w poprzednim przypisie art. 47 *Artykułów hetmana* Jana Zamoyskiego z 1593 r. z art. 46 *Porządku praw rycerskich*: „Sługi niejedno, wojska iżby uciekł, nie mają żadnemu ku uciekaniu pomocy żadnej dawać ani wywozić, pod srogim karaniem gardła”. S. K u t r z e b a: *Polskie ustawy i artykuły wojskowe...*, s. 71.

³⁸ S. K u t r z e b a: *Polskie ustawy i artykuły wojskowe...*, s. XV–XVI, s. 340 i nast.

³⁹ Analiza porównawcza *Artykułów wojskowych* hetmana Jana Zamoyskiego z 1593 r. – numeracja artykułów znakami rzymskimi według numerów nadanych w zbiorze S. K u t r z e b y: *Polskie ustawy i artykuły wojskowe...*, s. 241–251, oraz *Artykułów wojennych hetmańskich* z 1609 r.

leniu niektórych przepisów, nie pozwalają uznać, iż w 1609 r. mieliśmy do czynienia z jakąś nową kodyfikacją. Nadanie przez sejm w 1609 r. *Artykułom wojskowym* Jana Zamoyskiego z 1593 r. wieczystej mocy obowiązującej doprowadziło do spetryfikowania wojskowej kodyfikacji wielkiego hetmana i kanclerza aż po czasy stanisławowskie. *Artykuły wojskowe* Jana Zamoyskiego z 1593 r., występujące jako *Artykuły wojenne hetmańskie* z 1609 r., były wielokrotnie przedrukowywane; znamy ich kilkanaście różnych redakcji⁴⁰. Uzupełniając dotychczasowe ustalenia w odniesieniu do kodyfikacji z 1609 r., należy także wskazać, iż ostatni przedruk *Artykułów wojennych hetmańskich* został dokonany z rozkazu władz konfederacji barskiej, a nie jak dotychczas sądzono w 1755 r.⁴¹ Oznacza to, iż do reform stanisławowskich dzieło wielkiego hetmana i kanclerza w postaci zatwierdzonej przez sejm w 1609 r. było najważniejszą kodyfikacją wojskowego prawa karnego Rzeczypospolitej szlacheckiej.

Należy także podkreślić, iż rządy Wazów i Wettinów przyniosły rozwój prawa wojskowego dla wojsk cudzoziemskiego autoramentu, który dokonywał się głównie przez recepcję przepisów szwedzkich oraz saskich i pruskich. Natomiast w oddziałach autoramentu narodowego niemal do końca istnienia I Rzeczypospolitej zachowano wcześniejsze prawo wojskowe, w tym głównie *Artykuły wojenne hetmańskie* z 1609 r.⁴²

– numeracja znakami arabskimi z podziałem na część pierwszą i drugą według numerów ze zbioru S. K u t r z e b y: *Polskie ustawy i artykuły wojskowe...*, s. 176–191.

Poszczególnym artykułom części pierwszej przepisów z 1609 r. odpowiadały następujące przepisy *Artykułów wojskowych* Jana Zamoyskiego: Wstęp nieco zmodyfikowany, art. 1 = art. III, 2 = IV, 3 = V, 4 = VI, 5 = VII, 6 = VIII nieco zmodyfikowany, 7 = IX nieco zmodyfikowany, 8 = X nieco zmodyfikowany, 9 = XI nieco zmodyfikowany, 10 = XII, 11 = XIII, 12 = XIV, 13 = XV, 14 brak odpowiednika, zapewne dopisany na sejmie, podobieństwo do jednej z konstytucji, 15 = XVI, 16 brak odpowiednika, 17 = XVII, 18 = XVIII, 19 = XIX, 20 = XX, 21 = XXI, 22 = XXII, 23 = XXIII, 24 = XXIV nieco zmodyfikowany, 25 = XXV, ale tylko w części, bo z pozostałej części art. XXV stworzono art. 26, 27 = XXVI, 28 = XXVII, 29 = XXVIII, 30 = XXIX nieco zmodyfikowany, 31 = XXX, 32 = XXXI, 33 = połączenie trzech, tj. XXXII, XXXIII, XXXIV; sformułowanie kończące część pierwszą *Artykułów wojennych hetmańskich* z 1609 r. jest częścią art. XXXV, art. 1 części drugiej artykułów z 1609 r. = XXXVI i XXXVII połączenie dwóch, 2 = XXXVIII, 3 = XXXIX, 4 = XL, 5 = XLI, 6 = XLII, 7 = XLIII, 8 = XLIV, 9 = XLV, 10 = XLVI, 11 = XLVII, 12 = XLVIII nieco zmodyfikowany, 13 = XLIX, 14 = L, 15 = LI, 16 = LII nieco zmodyfikowany, 17 = LIII, 18 = LIV, 19 = LV, 20 = LVI, 21 = LVII część, pozostała część to art. 22, 23 = LVIII nieco zmodyfikowany, 24 = LIX, 25 = LX, 26 = LXI, 27 = LXII, 28 = LXIII, 29 = LXIV, 30 = LXV, 31 = LXVI, 32 = LXVII, 33 = LXVIII, 34 = LXIX, 35 = LXX, 36 = LXXI, 37 = LXXII, 38 brak odpowiednika, 39 – choć w niektórych redakcjach zapis bez numeru = LXXIII.

⁴⁰ Szeroko pisał o tym w swoim zbiorze S. K u t r z e b a, co, jak sądzę, zwalnia mnie z podawania szczegółów. S. K u t r z e b a: *Polskie ustawy i artykuły wojskowe...*, s. XVII, 169–176.

⁴¹ *Artykuły wojskowe z konstytucji wyjęte*. [b.m. i d.w.] – wydane przez konfederatów barskich po 5 sierpnia 1769 r.

⁴² Więcej na ten temat: W. O r g a n i ś c i a k: *Kodeksy wojskowe w Polsce roku 1775*. Katowice 2001, s. 46–63.

Zresztą upadek wojskowości Rzeczypospolitej szlacheckiej na początku doby saskiej jest widoczny również w sferze prawodawstwa wojskowego. Zarówno w Koronie, jak i na Litwie niemal zupełnie zanika wtedy rozwój prawa wojskowego, co gorsza także dyscyplina wojskowa, a przysłowiowa „ostrość” wojskowego wymiaru sprawiedliwości staje się głównie hasłem, a nie rzeczywistością⁴³.

Prawo wojskowe czasów saskich oraz doby stanisławowskiej w Rzeczypospolitej szlacheckiej rozwijało się przede wszystkim na dwóch płaszczyznach. Pierwszą były zbiory najważniejszych, a obowiązujących zgodnie z zasadą subsydiarności dawnych praw wojskowych, drugą natomiast – nowe ustawodawstwo wojskowe, którego najważniejszym osiągnięciem była niewątpliwie kodyfikacja prawa wojskowego z 1775 r.⁴⁴

Należy podkreślić, iż *Artykuły wojenne hetmańskie* z 1609 r. miały także udział w rozwoju prawa wojskowego czasów saskich. W połowie XVIII w. ukazały się bowiem trzy ważne wydawnictwa źródeł prawa wojskowego, na podstawie których można ustalić, które z tak licznie wydawanych w wiekach XVI i XVII artykułów wojskowych zachowały swą moc obowiązującą. Wniosek taki nasuwa znajdująca się w tych zbiorach sankcja hetmańska, która pozwalała na stosowanie przepisów znajdujących się w poniższych zbiorach. Pierwszy z nich wydany przez audytora wojskowego Samuela Brodowskiego w 1753 r., był nie tylko zbiorem, ale przede wszystkim bardzo obszernym kompendium wiedzy o prawie wojskowym Rzeczypospolitej szlacheckiej. Podstawą tego dzieła znanego jako *Corpus iuris militaris Polonicum* były właśnie *Artykuły wojskowe hetmańskie* aprobowane przez sejm w 1609 r. S. Brodowski zamieścił w nim imponującą analizę i zestawienie przepisów prawa wojskowego obowiązujących w Koronie. Przedstawił swe omówienie, odwołując się do praw obcych, w tym głównie wojskowych, nie zapominając o praktyce i licznych przykładach⁴⁵.

Kolejny typowy już zbiór prawa wojskowego wydano w 1754 r. w Nieświeżu, z polecenia hetmana wielkiego litewskiego Michała Kazimierza Radziwiłła. Miał on bardzo obszerny tytuł, który zawierał między innymi uzasadnienie mówiące o tym, że „artykuły wojenne powagą Rzeczypospolitej, królów i hetmanów W.Ks. Litewskiego różnymi czasy ustanowione dlatego, iż tak już były w niepamięci i niewiedomości zagrzebione, tak się stały samemu nawet rycerstwu nieznanym, że wielu okrom imienia tego: Artykuły wojskowe, więcej o nich więcej w osobności nie wiedziało, dlatego też wiele przestępstw grubego przeciw nim się działo”. Co ciekawe, w wydawnictwie tym dano pierwszeństwo artykułom aprobowanym przez sejm w 1609 r., co komplikuje kwestie obowiązywania na Litwie artykułów wojskowych, przynajmniej w XVIII w. Na kolejnych miejscach opublikowano artykuły

⁴³ J. Kitowicz: *Opis obyczajów i zwyczajów za panowania Augusta III*. Wstęp i objaśnienia M. Janik. Kraków 1925, s. 240–241.

⁴⁴ Więcej na ten temat: W. Organisciak: *Kodeksy wojskowe...*, s. 46–68.

⁴⁵ S. Brodowski: *Corpus iuris militaris Polonicum*. Elbląg 1753.

króla Władysława IV dla cudzoziemskiego autoramentu, o których Brodowski pisał, że były wydane *privata activitate*, ordynację sądów wojskowych wydaną za panowania króla Jana Kazimierza, artykuły żołnierskie hetmana litewskiego Grzegorza Chodkiewicza z 1566 r., artykuły wojskowe Janusza Radziwiłła i hetmana Michała Paca oraz regulamin hetmana litewskiego Michała Kazimierza Radziwiłła z 1746 r. Należy wskazać, że na końcu zamieszczono *excerpt ex Volumina legum* konstytucji *titulo: militares et nobiles*⁴⁶.

W roku następnym w Elblągu ukazało się nowe wydawnictwo, noszące tytuł *Artykuły wojenne...* (na końcu z dodatkiem) *po uczynionej ścisłej rewizji... powtórzone*. W porównaniu ze zbiorem z 1754 r. zmieniono układ na chronologiczny. Na pierwszym miejscu znalazły się artykuły Chodkiewicza z 1566 r., a na drugim – artykuły hetmańskie z 1609 r. Dodano także artykuły Władysława IV dla artylerii i Augusta II z 1698 r.⁴⁷

Należy podkreślić, iż przedrukowywanie *Artykułów wojskowych hetmańskich* z 1609 r. wpłynęło wydatnie na przedłużenie ich mocy obowiązującej. Ponadto umieszczenie tekstu *Artykułów wojskowych* z 1609 r. w zbiorach litewskich oznacza, iż w połowie XVIII w. przepisy koronne były także źródłem prawa obowiązującym na Litwie.

Jeśli chodzi o obowiązywanie wojskowego prawa koronnego na Litwie, to nie mamy w tej kwestii pełnej jasności. Dotychczasowe badania nakazują sądzić, iż na Litwie istniała inna niż w Koronie hierarchia przepisów prawa wojskowego. W pierwszej kolejności władze wojskowe kierowały się postanowieniami kolejnych statutów (stosowano je głównie w odniesieniu do oddziałów pospolitego ruszenia) i konstytucji sejmowych, a dopiero w dalszej – artykułów wojskowych (głównie dla oddziałów zaciężnych) wydawanych przez władców i hetmanów litewskich. Spośród artykułów wojskowych najważniejszymi pomnikami wojskowego prawa na Litwie były wydane prawdopodobnie około 1566 r. *Artykuły żołnierskie* hetmana Grzegorza Chodkiewicza oraz artykuły wojskowe hetmanów Krzysztofa Radziwiłła z 1635 r. i Janusza Radziwiłła z 1648 r.⁴⁸

---

⁴⁶ *Artykuły wojenne powagą Rzeczypospolitej, królów i hetmanów W.Ks.Lit. różnymi czasy ustanowione z rozkazania hetmana wielkiego litewskiego Michała Kazimierza Radziwiłła*. Nieśwież 1754.

⁴⁷ *Artykuły wojenne powagą Rzeczypospolitej, królów i hetmanów... po uczynionej ścisłej rewizji drukiem powtórzone*. Wyd. S. Brodowski. Elbląg 1755.

⁴⁸ Warto wspomnieć, iż artykuły G. Chodkiewicza z powodzeniem współzawodniczyły z koronnymi *Artykułami hetmańskimi* z 1609 r. o miano najważniejszej kodyfikacji prawa wojskowego Rzeczypospolitej szlacheckiej. Co ciekawe, także w odniesieniu do znajomości polskiego prawa wojskowego za granicą. Jak wynika z obcych zbiorów prawa znanych jako *Corpus iuris militaris*, które publikowano w XVII i XVIII stuleciu w Europie, artykuły G. Chodkiewicza jeszcze w latach dwudziestych XVIII w. uznawane były za najważniejszą ustawę wojskową Królestwa Polskiego. Zob.: AGAD, AR, dział VII, sygn. 5. Popis pospolitego ruszenia w województwie mińskim z 10 grudnia 1734 r. S. Kutrzeba: *Polskie ustawy i artykuły wojskowe...*, s. XVII–XVIII, 127–138; M. Kukiel: *Zagadka...*, s. 202–210; K. Koranyi: *Z badań nad polskimi*

Wydawanie przez hetmanów litewskich odrębnych przepisów prawa wojskowego, szczególnie po 1609 r., świadczy nie tylko o stałym dążeniu Litwy do utrzymywania odrębności także w tej sferze prawnej, ale również o dostrzeganiu nowych tendencji, jakie w związku ze stałym rozwojem wojskowości ujawniały się w pierwszej połowie XVII stulecia. Ogłaszanie na Litwie artykułów wojskowych po 1609 r. wskazuje, iż najprawdopodobniej nie uznawano tam mocy obowiązującej *Artykułów wojennych hetmańskich* z 1609 r., które miały, zgodnie z uchwałą sejmową, moc ustawy wieczyście obowiązującej. O tym, iż na Litwie dążono nawet do ustalenia artykułów obowiązujących wieczyście świadczy tzw. zbiór Paca, w którym nadano moc wieczyście obowiązujących na Litwie artykułom wojskowym Krzysztofa Radziwiłła, oraz – jak należy przypuszczać – projekt artykułów wojskowych, który odnaleźć można w zbiorach Biblioteki Czartoryskich. Składały się one z trzech części, z których pierwsza i trzecia odpowiadały kodyfikacji z 1609 r., a część druga składała się z dosłownie powtórzonych (od art. 42 do 89) *Artykułów wojskowych* Krzysztofa Radziwiłła z 1635 r., co dobitnie świadczy o wpływie na wojskowe ustawodawstwo litewskie kodyfikacji sejmowej z 1609 r. Zresztą najprawdopodobniej w zamyśle twórców ów projekt, składający się w dużej części z *Artykułów wojennych hetmańskich*, miał stanowić litewski odpowiednik kodyfikacji koronnej ogłoszonej przez sejm w 1609 r.⁴⁹

Wśród reform w prawie wojskowym u schyłku Rzeczypospolitej szlacheckiej na plan pierwszy wysuwa się kodyfikacja z 1775 r. Składały się na nią *Artykuły wojskowe*, będące zbiorem przepisów prawa karnego materialnego, oraz *Proceder prawny wojskowy*, który zawierał normy prawa procesowego i ustroju sądów wojskowych. Niektóre rozwiązania *Artykułów wojskowych* oraz *Procederu prawnego wojskowego* wyraźnie nawiązują do myśli oświeceniowych i idei humanitarnych. Najważniejszym w pełni zrealizowanym postulatem doby Oświecenia było skodyfikowanie prawa wojskowego. Udało się dzięki temu wprowadzić w prawie wojskowym zasadę *nulla poena sine lege*. Zmniejszono rolę zwyczaju, zasady subsydiarności, a także niemal zupełnie zerwano ze stosowaniem analogii. Niemal w pełni urzeczywistniono także zasadę równości wobec prawa. Przyjęto subiektywne przesłanki odpowiedzialności, wprowadzono gwarancje zabezpieczające osoby wojskowe przed samowolnym uwięzieniem. Zmiany w systemie kar w kodyfikacji z 1775 r. doprowadziły do jedynie częściowego wyeliminowania kary śmierci, w miejsce której wprowadzono karę dożywotniego więzienia połączonego z obowiązkiem pracy. Niemal zupełnie wyeliminowano sankcje okrutne, hań-

---

i szwedzkimi artykułami wojskowymi XVII stulecia. W: *Studia historyczne ku czci Stanisława Kutrzeby*. T. 1. Kraków 1938, s. 269–273; S. Kutrzeba: *Polskie ustawy i artykuły wojskowe...*, s. 232–260, 261–271; Por. też H. Wisner: *Działalność wojskowa Janusza Radziwiłła*. „Rocznik Białostocki” 1973, s. 67; *Artykuły wojskowe za najjaśniejszych królów polskich i hetmanów W.Ks.L. wojsku ustanowione wydane z rozkazu hetmana Michała Kazimierza Paca*. Wilno 1673.

⁴⁹ Czart., sygn. 2245, s. 11–28; M. Kukiel: *Zagadka...*, s. 202–224.

biące i arbitralne. Nie udało się natomiast zastąpić krytykowanych przez wielu humanistów kar cielesnych innym, bardziej humanitarnym rodzajem sankcji⁵⁰. Przeprowadzone badania porównawcze wskazują, iż wspomniane *Artykuły wojskowe* z 1775 r. stały już na znacznie wyższym poziomie legislacyjnym niż *Artykuły wojenne hetmańskie*, choć w wielu przepisach widać jeszcze analogie do kodyfikacji z 1609 r.⁵¹

Kończąc, należy podkreślić, iż genezę koronnej kodyfikacji wojskowego prawa karnego z 1609 r. można wyjaśnić na podstawie znajomości *Artykułów wojskowych* hetmana wielkiego koronnego Jana Zamoyskiego z 1593 r., które były podsumowaniem prawodawczej działalności hetmana Jana Zamoyskiego. Trybun ludu szlacheckiego przy tworzeniu kodyfikacji z 1593 r. posłużył się bowiem wcześniejszymi artykułami wojskowymi, głównie z okresu wojen batoriańskich. Jeżeli idzie o wcześniejsze ustawodawstwo wojskowe, to nieco zapożyczeń dokonał hetman Jan Zamoyski z *Porządku praw rycerskich* Jana Tarnowskiego z 1557 r. Przeprowadzone badania porównawcze pozwalają na uznanie, iż *Artykuły wojskowe* hetmana Jana Zamoyskiego z 1593 r. stanowiły wyłączną podstawę *Artykułów wojennych hetmańskich* z 1609 r., które to jako zatwierdzone i ogłoszone przez sejm uzyskały walor wieczyście obowiązującej kodyfikacji wojskowego prawa karnego Rzeczypospolitej szlacheckiej. Analiza porównawcza obu pomników prawa wojskowego wskazuje na to, iż podstawą tworzenia artykułów hetmańskich na sejmie w 1609 r. była tzw. pierwsza redakcja artykułów Zamoyskiego z 1593 r. Nie ulega też wątpliwości, iż korzystano również z tzw. redakcji drugiej, z której recypowano kilka przepisów. Należy także podkreślić, iż nowych przepisów w artykułach z 1609 r. w porównaniu z artykułami Jana Zamoyskiego było zaledwie kilka, kilkanaście zaś miało nieznacznie zmienioną redakcję. Uzupełniając dotychczasowe ustalenia w odniesieniu do kodyfikacji z 1609 r., należy również wskazać, iż ostatni przedruk *Artykułów wojennych hetmańskich* został dokonany z rozkazu władz konfederacji barskiej, a nie jak dotychczas sądzono w 1755 r. Oznacza to, iż do reform stanisławowskich dzieło wielkiego hetmana i kanclerza Jana Zamoyskiego w postaci zatwierdzonej przez sejm w 1609 r. było najważniejszą kodyfikacją wojskowego prawa karnego Rzeczypospolitej szlacheckiej. *Artykuły wojenne hetmańskie* z 1609 r. miały także udział w rozwoju prawa wojskowego czasów saskich. W połowie XVIII w. ukazały się bowiem trzy ważne zbiory źródeł prawa wojskowego. Pierwszy i najważniejszy z nich, wydany przez audytora wojskowego Samuela Brodowskiego w 1753 r. pod nazwą *Corpus iuris militaris Polonicum*, był przede wszystkim bardzo obszernym kompendium wiedzy o prawie wojskowym Rzeczypospolitej szlacheckiej. Podstawą tego dzieła były właśnie *Artykuły wojskowe hetmańskie* aprobowane przez sejm w 1609 r. Kolejne zbiory wydano na Litwie i pomimo akcentowanej odrębności systemu prawnego Wielkiego

⁵⁰ Więcej na ten temat: W. Organiściak: *Kodeksy wojskowe...*, s. 91.

⁵¹ Ibidem, s. 29–41 i nast.

Księstwa, artykuły z 1609 r. zajęły w nich eksponowane miejsce. Należy podkreślić, iż przedrukowywanie *Artykułów wojskowych hetmańskich* z 1609 r. wpłynęło wydatnie na przedłużenie ich mocy obowiązującej. Ponadto umieszczenie tekstu *Artykułów wojskowych* z 1609 r. w zbiorach litewskich oznacza, iż w połowie XVIII w. przepisy koronne były także źródłem prawa obowiązującym na Litwie.

Wiodąca rola *Artykułów wojennych hetmańskich* z 1609 r. została nieco ograniczona przez reformy w prawie wojskowym doby stanisławowskiej. Wśród nich na plan pierwszy wysuwa się kodyfikacja z 1775 r.

Sumując, należy stwierdzić, iż kodyfikacja wojskowego prawa karnego z 1609 r. dokonana przez sejm była recepcją *Artykułów wojskowych* hetmana wielkiego koronnego Jana Zamoyskiego z 1593 r. Należy podkreślić, iż była to bardzo przemyślana kodyfikacja, obejmująca niemal wszystkie sfery życia prawnego ówczesnego wojska. Warte zaakcentowania jest bardzo syntetyczne i niemal kompletne ujęcie zagadnień odnoszących się do służby wojskowej, w tym głównie wymiaru sprawiedliwości w armii Rzeczypospolitej szlacheckiej. *Artykuły wojskowe hetmańskie* z 1609 r. oddziaływały nie tylko na późniejsze prawo wojskowe w Koronie, lecz także miały pewien wpływ na ustawodawstwo wojskowe na Litwie.

Wojciech Organiściak

Genese und Bedeutung der *Feldherrnkriegsartikel* vom Jahr 1609

Zusammenfassung

Die Genese der *Feldherrnkriegsartikel* vom Jahr 1609 kann in Anlehnung an die 1593 veröffentlichte *Militärartikel* des Kronfeldherrn Jan Zamoyski erläutert werden, die eine bestimmte Zusammenfassung seiner gesetzgebenden Tätigkeit von der Epoche der Batorys Kriege waren. Einige Entlehnungen stammen von Jan Tarnowskis Werk *Ritterrechtsordnung* vom Jahr 1557 ab. Auf Grund der durchgeführten Untersuchungen kann man sagen, dass die *Militärartikel* vom Feldherrn Zamoyski als einzige Grundlage der *Feldherrnkriegsartikel* betrachtet werden sollten. Die *Feldherrnkriegsartikel* wurden 1609 von Sejm bestätigt und veröffentlicht, und somit wurden sie zum wichtigsten Militärkodifizierung des Strafrechtes bis zu der 1775 durchgeführten Reform des Militärstrafrechtes. Die *Feldherrnkriegsartikel* haben auch zur Entwicklung des Militärrechtes in der sächsischen Epoche beigetragen. Sie bildeten die Grundlage für drei wichtige Quellensammlungen von Militärgesetzen, die im Königsreich Polen und in Litauen herausgegeben wurden. Es soll hier betont werden, dass der Abdruck der *Feldherrnkriegsartikel* die Verlängerung ihrer bindenden Kraft positiv beeinflusst hat. Die Veröffentlichung des Textes von 1609 in litauischen Sammlungen bedeutet, dass in der Hälfte des 18. Jhs die Krönungsrechtsbestimmungen auch in Litauen als grundlegende Rechtsquelle galten.

Man muss sagen, dass *Feldherrnkriegsartikel* vom Jahr 1609 eine sehr überlegte, fast alle Gebiete des Rechtes von der damaligen Armee umfassende Kodifizierung waren. Die den Wehrdienst, und besonders die Justiz in der Armee der Adelsrepublik Polen betreffenden Fragen waren sehr synthetisch und ganzheitlich aufgefasst.

The origin and significance of *Artykuły wojenne hetmańskie* from 1609

Summary

The origin of *Artykuły wojenne hetmańskie* from 1609 can be accounted for on the basis of the knowledge of *Artykuły wojskowe* from 1593 by Jan Zamoyski, the great Crown hetman, which summarized the legislative activity of hetman Jan Zamoyski from the period of Batory wars. He made some borrowings from *Porządek praw rycerskich* from 1557 by Jan Tarnowski. The research conducted allows for an acknowledgement that *Artykuły hetmańskie* from 1593 by Jan Zamoyski were the only basis for *Artykuły wojenne hetmańskie* from 1609, which, accepted and announced by the sejm, reached the value of the most important codification of the military criminal law as long as the reform in the military law was introduced in 1775. *Artykuły wojenne hetmańskie* from 1609 also contributed to the development of the military law at the time of the Saxons. They were the basis for three important source collections of the military law published in Korona and Lithuania. It needs to be emphasised that their reprinting lengthened the period of their legal validity. Besides, the inclusion of *Artykuły wojenne* from 1609 in the Lithuanian collections indicates that the crown regulations were also the source of the law legally binding in Lithuania in the mid-18th century.

It needs to be stressed that *Artykuły wojenne hetmańskie* from 1609 constitutes a well-thought out codification embracing almost all spheres of the legal life of the army at that time. What is worth emphasising is a very synthetic and almost complete presentation of the issues concerning the military service, mainly the judiciary in the army of the Republic of the gentry.